

STRUČNÁ HISTORIE STÁTŮ

PODKARPATSKÁ RUS

Ivan Pop

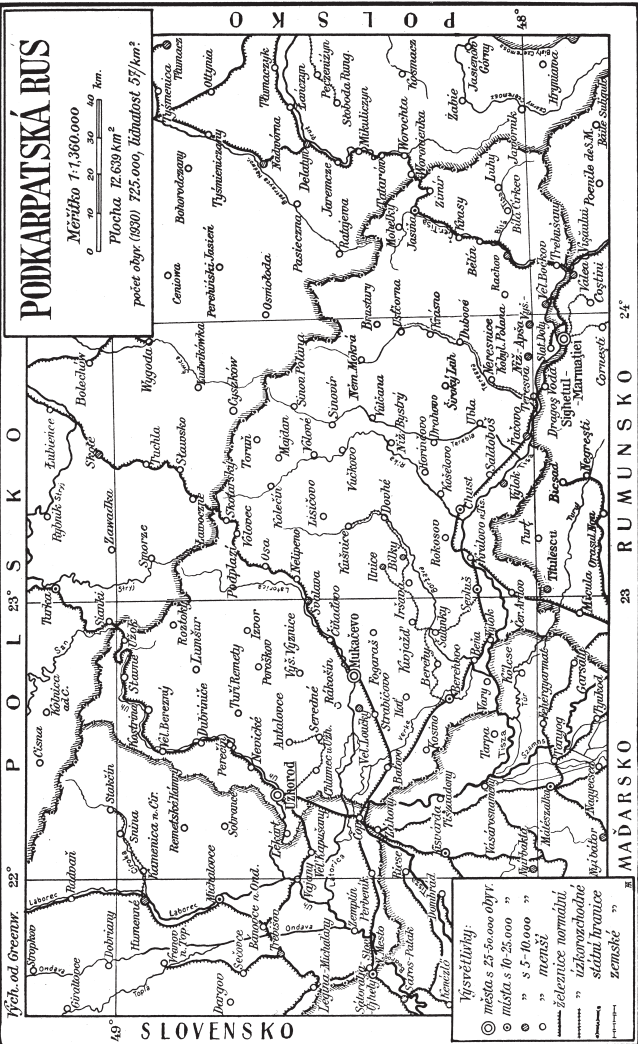

PODKARPATSKÁ RUS

Měřítko 1:1,360.000

Placha 12 639 km²

počet obyv. (1930) 725.000, výšnatost 57/km²

S T R U Č N Á H I S T O R I E S T Á T Ů

Podkarpatská Rus

I V A N P O P

N A K L A D A T E L S T V Í L I B R I , P R A H A 2 0 0 5

Kniha vychází ve spolupráci se Společností Rusínů a přátel Podkarpatské Rusi.

Kniha vychází k neblahému 60. výročí od data, kdy Podkarpatská Rus ztratila – i díky servilitě tehdejší české a slovenské politické reprezentace v čele s prezidentem E. Benešem – poslední zbytky své autonomie. Stala se kořistí nejprve stalinského Sovětského svazu a po pádu této říše zla autoritativního režimu Ukrajiny, a to vždy bez ohledu na mínění většiny Rusínů. Oba tyto státy nejen popřely a dodnes popírají národnostní práva a jakoukoli formu autonomie (včetně odmítání práva na plebiscit), ale vedly a vedou proti Rusínům nelítostnou asimilační politiku, navíc spojenou i s bezostyšným hospodářským drancováním země, které působí nenávratné ekologické škody v tomto celoevropsky ojedinělém přírodním regionu. A to za mlčenlivého přihlížení nás všech...

Za podporu projektu děkují autor a nakladatelství
Carpatho-Russian Ethnic Research Center.

© Prof. Ivan Pop, DrSc., 2005

© Libri, 2005

© English Translations Carpatho-Russian Ethnic Research
Center

Odborná recenzentka: PhDr. Agáta Pilátová

ISBN 80-7277-261-9

Obsah

Podkarpatská Rus od pravěku do 9. století n. l.	9
Podkarpatská Rus v době kamenné a bronzové	9
Podkarpatská Rus v době železné. Keltové, Dákové, Germáni a stěhování národů	12
Slovanské osídlení Podkarpatské Rusi	16
Příchod Maďarů do Karpatské kotliny	19
Podkarpatská Rus v arpádovských Uhrách v 10. až 14. století	23
Ruská marka a začlenění Podkarpatské Rusi do Uher	23
Organizace komitátního (župního) systému	24
<i>Zlatá bula</i> krále Ondřeje II. z roku 1222	25
Vpád Mongolů a obnova uherského státu	26
Kolonizace 13. – 14. století	28
Podkarpatská Rus za vrcholného středověku	31
Podkarpatská Rus za dynastie Anjouovců	31
Valašská kolonizace	32
Společnost ve 14. století	33
Podkarpatská Rus za dynastie Lucemburků	35
Král Matyáš Korvín a panování Jagellonců	38
První stávka horníků solných dolů v Solotvině	40
Zhoršení postavení jobagionů	41
Povstání „křižáků“ Jiřího Dóži	42
Podkarpatská Rus ve víru válek s Turky a Habsburky	45
Bitva u Moháče a její důsledky	45
Šíření reformace v Podkarpatsku	47
Mezi Osmany, Sedmihradskem a Habsburky	48
Podkarpatská Rus za válek sedmihradských knížat s Habsburky	49
Vznik unie a řeckokatolické církve na Podkarpatské Rusi	51
Důsledky politiky Jiřího II. Rákócziho pro Podkarpatsko	53
Podkarpatská Rus a Thökölyho kurucké hnutí	56
Činnost biskupa De Camellise na Podkarpatsku	59
Rusíni, <i>gens fidelissima</i> , za povstání Františka II. Rákócziho	59

- Podkarpatská Rus v době osvícenství 63
- Schönbornové na Podkarpatsku 64
- Tereziánské a josefínské reformy 65
- Osamostatnění mukačevské uniatské (řeckokatolické)
diecéze 67
- Reforma školství v Uhrách 69
- Rusínští osvícenci v Rusku 72
- Rusínské národní obrození 74
- Rusínská společnost v revoluci 1848–1849 76
- Adolf Dobrjanský a „Užhorodský okruh“ 82
- Buditelská činnost Alexandra Duchnoviče 84
- Rusínský politický program Adolfa Dobrjanského 85
- Podkarpatská Rus v Rakousku-Uhersku 1867–1918 89
- Maďarizace 89
- Hospodářský vývoj ve druhé polovině 19. a počátkem
20. století 93
- Verchovinská akce 95
- Společenský vývoj na Podkarpatsku na přelomu
19. a 20. století 96
- Podkarpatská Rus za 1. světové války 99
- Američtí Rusíni a řešení rusínského problému 102
- Rusínské národní rady 104
- Problém „Ruské krajiny“ 105
- Podkarpatská Rus v Československé republice 1919 až
1939 108
- Připojení Podkarpatské Rusi k Československu 108
- Organizace čs. správy na území Podkarpatské Rusi 111
- Podkarpatská Rus na cestě k občanské společnosti 122
- Češi objevují Podkarpatskou Rus 129
- Mnichov, vídeňská arbitráž a autonomie Podkarpatské
Rusi – Karpatské Ukrajiny 138
- Podkarpatská Rus za 2. světové války 146
- Maďarské intermezzo – Kárpátaljai terület (1939 až
1944) 146
- Podkarpatská Rus v československé exilové politice 152
- Anexe 157
- Benešův dekret č. 60 a zmanipulované optování 164
- Země beze jména: „Za-Karpatská oblast“ v SSSR
a Ukrajině 166

Sovětizace Podkarpatské Rusi	166
Kolektivizace a její důsledky	167
Školství a kultura ve službách asimilace Rusínů	168
Lysenkovské hospodaření a pseudoreformy	169
Perestrojka a obleva	171
Svobodná Ukrajina?	172
Encyklopedické heslo	177
Užitečné informace a adresy	184
Výběrový seznam literatury	187
Seznam zkratk	189

Pravopisná poznámka:

Pravidla českého pravopisu sice určují přepis ruské, ukrajinské i běloruské cyrilice (azbuky) do latinky, na rusínský jazyk však nepamatovaly a dodnes nepamatují. V knize je tedy ponechán historický pravopis, resp. autorův přepis z cyrilice.

Podkarpatská Rus od pravěku do 9. století n. l.

Podkarpatská Rus v době kamenné a bronzové

Podkarpatská Rus patří geopoliticky a zeměpisně do střední Evropy, je jejím východním regionem a dotýká se pomyslné historické civilizační hranice, rozdělující svět západní – latinské kultury a svět východní – ortodoxní, byzantské kultury. V pravěku bylo území součástí kulturně homogenního regionu, nazývaného Horní Potisí. Jeho specifčnost byla určována zeměpisnými podmínkami, otevřeností Dunajské kotliny z jihu, západu a jihozápadu, uzavřené obloukem Karpat. Rytmus pravěkého období v dějinách Podkarpatské Rusi se vyznačoval střídáním dob ledových a teplejších dob meziledových. Ledovec sice nikdy nepřekročil oblouk karpatských hor, přesto podnebí na území Podkarpatské Rusi mělo drsný ráz arktické tundry. Hřebeny Karpat, zvláště v pohoří Huculských Alp na jihu kraje, pokrývaly menší ledovce.

Potiská nížina a karpatské předhůří přilákalo člověka už v době starého paleolitu. Navzdory velkým klimatickým výkyvům doby ledové a meziledové člověk už území Podkarpatské Rusi nikdy neopustil. Na zdejších stanovištích se vystřídaly poslední vývojové typy paleolitického člověka: člověk vzpřímený (*Homo erectus*), neandrtálský (*Homo sapiens neanderthalensis*) a kromaňonský, tedy člověk dnešního typu (*Homo sapiens sapiens*).

Lidé v období starého paleolitu (1 milion – 250 000 let před n. l.) byli lovci a sběrači, kteří se zdržovali na celém území Horního Potisí v údolích řek Tisy, Latorice, Už, Bodrogu. Evropským unikátem je paleolitické stanoviště nalezené archeology na pahorku Sars na pravém břehu Tisy u Koroleva. Zde se člověk zdržoval po celou dobu paleolitu, tedy po dobu téměř jednoho milionu let. Okolní pahorky Vihorlatsko-Hutinského vulkanického pásma poskytovaly pračlověku vhodnou surovinu pro výrobu kamenných nástrojů, pěstních klínů, sekáčů, škrabadel. Paleolitické nálezy u Koroleva představují nejstarší kulturu pěstních klínů a štípané kamenné industrie ve střední Evropě.

V době středního paleolitu (250 000 – 40 000 let před n. l.) se vyvíjí člověk typu neandrtálského. Stopy jeho osídlení archeology byly dosud nalezeny na 50 lokalitách na jižním a jihozápadním předhůří Karpat. Člověk neandrtálský používal zdokonalené nástroje ze štípaného pazourku a kostí. Lovil velká zvířata, v podmínkách Podkarpatské Rusi především tury, soby a divoké koně. Avšak základní složkou jeho potravy zůstávala rostlinná strava získávaná sběrem. Vědci předpokládají, že na konci doby středního paleolitu poměrně dlouho vedle sebe žili neandrtálci a antropologicky vyspělejší druh – kromaňonci.

V době mladého a pozdního paleolitu (40 000 – 8 000 let před n. l.) definitivně zvítězil člověk dnešního typu *Homo sapiens sapiens*. Vyvinul novou techniku opracování kamenných nástrojů, techniku odštěpování drobných kousků určitého tvaru a ostří z větších kamenů (tlačená retuš), vyráběl si kožený oděv a obuv, žil ve skupinách, velkorodinách. Zakládal sídliště otevřeného typu v údolích řek Tisy, Latorice, Už, ale i v krásných jeskyních v údolí říčky Ugolky. Obydlená plocha stanoviště Korolevo (Sars) byla podle nálezů chráněna stěnou postavenou z kamene. Kultura mladopaleolitických sídlišť na Podkarpatské Rusi patří ke kruhu památek szeletské kultury Tiso-Dunajského areálu. Lid této kultury zanechal první doklady o svých náboženských představách: sošky z kostí zvířat zobrazující ženu. Sošky svědčí o existenci kultu matky jako bohyně plodnosti i o prvních výtvarných projevech mladopaleolitických obyvatel Podkarpatské Rusi.

Ve střední době kamenné čili mezolitu (8 000 – 6 000 let před n. l.) ledovec definitivně ustupoval a klimatické podmínky v Karpatské kotlině se zlepšily. Oteplení vyvolalo velké změny ve vegetaci. Zmizela arktická tundra a spolu s ní i velká zvířena. V lesích předhůří Karpat a Potiské nížiny se objevila menší zvěř. Pro její lov stačily menší skupiny lovců. Ti už používali nové zbraně: luky a šípy a také pasti. Velký význam si stále udržovalo sběračství, ale také lov ryb. Lidé mezolitu svá stanoviště zakládali v údolích řek na vyvýšeninách, budovali i dočasné proutěné chaty. Malé skupiny lovců a sběračů byly v neustálém pohybu, proto se archeologům jen zřídka podaří najít jejich sídliště.

Neolit, mladší doba kamenná (6 000 – 3 500 let před n. l.), přinesl zásadní změnu způsobu života. Končí výhradně při-

svojovací činnost člověka. Domestikací zvířat, jejich chovem, obděláváním půdy, pěstováním obilovin člověk začíná výrobní činnost, kterou si opatřuje dostatek potravin. Tato výrazná změna ve vývoji pravěké společnosti – spojená i s výrobou keramiky a tkalcovstvím – dostala název neolitická revoluce. Na rozhraní 6. a 5. tisíciletí se neolitická zemědělská kultura rozšířila i v Karpatské kotlině. Podkarpatská Rus se stala nejvzdálenější okrajovou oblastí zemědělských kultur Středomoří. Člověk neolitu, usedlý zemědělec, si budoval už stálá sídla. Žďářením a klučením lesa rozšiřoval obdělávanou půdu, která se však bez hnojení brzy vyčerpala. Pro uchovávání obilí, ale i k vaření a dalším účelům využíval keramiku. Své tělo ochraňoval už nejen kožešinami a kůžemi, ale i tkaným oděvem. Novou náplň dostává kult ženy jako bohyně úrody. Na neolitických sídlištích bylo archeology nalezeno velké množství keramických ženských figurek a nádobí s antropomorfními motivy. Raný neolit (5. tisíciletí před n. l.) na Podkarpatské Rusi reprezentuje lid kőröské kultury (Zastavné, Rivné, Dědovo). Poté následovala alfeldská kultura lineární keramiky (Veliké Lazy, Užhorod, Veliká Begaň). Střední neolit v oblasti reprezentuje kultura Sámoš-Djakovo, představující okrajovou oblast bukovohorské kultury. Po zániku kultury Sámoš-Djakovo se na Podkarpatské Rusi objevila kultura potiská už jako kultura pozdního neolitu. Lid potiské kultury byl v těsném spojení s dunajskou zemědělskou civilizací.

V pozdní době kamenné neboli eneolitu (3 500 – 2 000 let před n. l.) začaly velké sociální a hospodářské změny spojené už s počátky metalurgie a orbou půdy pomocí oradla, taženého dobyt看em. Nové poznatky do zemědělství přinesly na rozhraní 3. – 2. tisíciletí před n. l. indoevropské kmeny z Balkánu. K přepravě používaly nejnovější vynález civilizace Předního východu, čtyřkolový vůz. Indoevropské kmeny vytvořily novou bádenskou kulturu, která vystřídala kultury Tiszapolgár a Bodrogresztur. V té době vyvolalo sušší klima pokles výnosů v zemědělství a to vedlo k upřednostňování pastevectví. Postavení mužů se upevňuje a vede ke vzniku pastýřské rodové aristokracie, k přechodu od matriarchátu k patriarchátu, rozpadu starých rodových vztahů a vzniku rodin. Moc vůdců posiluje domestikace koně a užívání mědi pro výrobu zbraní.

Zápas o lepší pastviny vedl k válkám, vzniku opevněných sídlišť (Kvasovo, Podhorb, Berehy, Dědovo). Zemřelé jedince lidé kultur eneolitu buď ukládali do hrobu ve skrčené poloze, anebo je spalovali.

Počátkem 2. tisíciletí před n. l. přinesly do Karpatské kotliny indoevropské kmeny nový kov – bronz (slitinu mědi a cínu), čímž začala doba bronzová (2000–1000 let před n. l.). Řemeslnické výrobky z bronzu nesou výrazné stopy vlivu Balkánu, resp. tamější vyspělé mykénské civilizace. Doba bronzová začala na území Podkarpatské Rusi vývojem kultury Nyírseg (2000–1700 let před n. l.), pokračovala kulturou otomanskou (1700–1550 před n. l.), kulturami Wittenberg (1400–1300 let před n. l.) a Stanovo (konec 2. tisíciletí před n. l.). Vývoj těchto kultur byl dočasně přerušen vlnou nájezdníků ve 13. století před n. l. Jejich vpád byl pravděpodobně součástí prvního velkého stěhování národů, které zasáhlo Balkánský poloostrov, střední a východní Středomoří (tzv. mořské národy). Obětí tohoto stěhování se stala mykénská civilizace, Troja, říše Chetitů i Palestina. Tuto neklidnou dobu na Podkarpatské Rusi dokumentuje velké množství nalezených pokladů (depotů). Dnes známe na 130 nálezů s více než 2 500 bronzovými výrobky, hlavně zbraněmi a šperky. Na konci doby bronzové se začíná formovat na území mezi řekami Labe, Visla, Odra a Bug lužická kultura. Postupně se rozšiřuje od Labe až ke Dněpru a od Baltského moře ke Karpatům.

Podkarpatská Rus v době železné. Keltové, Dákové, Germáni a stěhování národů

Kolem roku 800 před n. l. se i v Karpatské kotlině objevuje nová technologie, tavení železné rudy a výroba železa. Začátek doby železné na Podkarpatské Rusi je spojen s příchodem lidu kultury Gáva-Holihrad. S použitím železného pluhu se zvyšuje produktivita v zemědělství, rodová aristokracie hromadí bohatství, jednotliví vůdci se obklopují početnou družinou dobře ozbrojenou účinnými železnými zbraněmi. Stálým řemeslem družin i jejich vůdců se stávají kořistnické výpravy proti sousedům. Zároveň vznikají opevněná hradiště rodové aristokracie – vůdců a jejich družin (Arđanovo, Nevické, Še-

lestovo, Užhorod, Korolevo, Stremtura). V 6. století před n. l. Potiskou nížinu a předhůří Karpat obsadily severotrácké kmeny, které vytvořily kulturu tráckého halštatu (starší doby železné). Prostřednictvím lidu této kultury se do regionu dostávají výdobytky egejské civilizace, hlavně výroba keramiky na hrnčířském kruhu. Z východu přes karpatské průsmyky do střední Evropy pak vtrhly kmeny nomádských jezdců, Skythů íránského původu. Jejich přesun do Karpatské kotliny pravděpodobně souvisel s tažením perského krále Dáreia I. do černomořských stepí. Skythové, resp. Sarmati obsadili střední část území Podkarpatské Rusi. Ve stejnou dobu se přes severní průchody v Karpatech na jejich jižní svahy dostala část kmenů lužické kultury. Kulturní vlivy všech těchto proudů se spojily a vytvořily na Podkarpatské Rusi novou symbiózu, kuštanovickou mohylovou kulturu (6. – 4. století před n. l., Kuštanovice). Vývoj kuštanovické kultury náhle ukončil vpád nových dobyvatelů – Keltů – do Karpatské kotliny.

Příchod Keltů znamenal začátek mladší doby železné neboli laténské (400 – 1. století před n. l.). Do Horního Potisí Keltové pronikli ve 3. století před n. l. ze západu. Podmanili si a zčásti pokeltstili místní kmeny kuštanovické kultury. Této kolonizace Podkarpatské Rusi se zúčastnily keltské kmeny Anartů a Tavrisků (Taurisků). Tavrisky známe i jako spojence českých Bójů v bojích s Dáky v 1. století před n. l.

Keltové dosáhli vynikajících úspěchů ve výrobě a zpracování železa i jiných kovů (včetně ražby mincí), v hrnčířství a dalších odvětvích včetně zemědělství. Na území Podkarpatské Rusi Keltové vybudovali velkokapacitní huť na výrobu železa (Botar, Novo-Klinovo) a řemeslnické centrum na jeho zpracování (Mukačevo, Galliš-Lovačka). Kapacita této huti a dílen na zpracování kovových výrobků a náradí uspokojovala poptávku v širokém prostoru střední Evropy. Keltové produkovali dostatek materiálu pro výrobu zemědělského a dalšího náradí (kleště, kladiva, teslice, vrtáky a desítky dalších druhů náradí) a samozřejmě i zbraní a zbroje. Keltská společnost (rodovo-kmenová) byla už značně diferencovaná. Moc a majetek měla ve svých rukou rodová vojenská aristokracie. Další privilegovanou vrstvou byli kmenoví kněží, pověstní druidové. Nejnižší vrstvu tvořil prostý lid, zemědělci a řemeslníci. Cent-

ra moci, obchodu a řemeslné výroby tvořila opevněná sídliště, tzv. oppida. Nejvýchodnější známé keltské oppidum vzniklo na karpatských pahorcích Galliš a Lovačka na pravém břehu řeky Latorice u dnešního Mukačeva. Představovalo velmi důležité politicko-hospodářské opevněné středisko Keltů, možná bylo sídlem místního keltského vládce.

Vývoj keltské kultury na Podkarpatské Rusi byl náhle přerušen ve druhé polovině 1. století před n. l. vpádem tráckých (dákých) kmenů z jihu (z oblasti dnešního Rumunska), a zároveň Germánů ze západu a severu. Pádem oppida Galliš-Lovačka končí mocenský a politický význam Keltů na Podkarpatské Rusi. Jejich hospodářské zkušenosti však převzaly severotrácké kmeny.

Ve druhé polovině 1. století před n. l. se Podkarpatská Rus ocitla pod nadvládou severotráckých kmenů, kteří jsou známi jako Dákové. Kolem roku 60 před n. l. se celá oblast stala součástí mocného dáckého království pod vládou legendárního vůdce Burebisty. Na hlavních spojovacích cestách v údolí Tisy a jejích přítocích Dákové vybudovali systém opevněných hradišť, z nichž nejvýznamnějšími byly na Podkarpatské Rusi Soltvino-Četatia a Malá Kopáňa, na východním Slovensku pak Zemplín. Dákové obchodovali s římskými provinciemi v Podunají, Panonii i Norikem (v dnešním Rakousku), o čemž svědčí bohaté depoty římských denárů i výrobků z italských dílen. Mírové obchodování se střídalo s loupeživými útoky dáckých družin na římské provincie. Dynamičtí barbarští sousedé Řím znepokojovali. Výpravu proti Dákům plánoval už Caesar. Jeho násilná smrt a následná občanská válka v Římě však mocenský střet mezi Římem a Dáky oddálily. Shodou okolností ve stejném roce, kdy Caesar zemřel (44 před n. l.), byl v důsledku spiknutí kmenových vůdců zavražděn i dácký král Burebista (není vyloučeno, že v pozadí stála římská diplomacie). Jeho rozsáhlé panství se rozpadlo, jednotu zachovalo pouze jádro dáckého státu zhruba na území Sedmihradska. Nový vzestup zaznamenal dácký stát až v 1. století n. l. v době vlády Diurpána a největšího rozmachu dosáhl za panování krále Decebalu. Rychlý růst moci Dáků podnítil římského císaře Marka Ulpia Traiana k rozhodujícímu úderu proti jejich karpatskému království (105–106 n. l.). Celkem 12 římských legií (na 120 000

vojáků), vedených císařem Traianem, překročilo Dunaj přes nově zbudovaný most a v krvavé bitvě porazilo vojsko Dáků. Král Decebal, než aby padl do potupného zajetí, raději spáchal sebevraždu. V závěrečné expedici římské legie dobyly a vypálily opevněná hradiště Dáků i na Podkarpatské Rusi a východním Slovensku (Solotvino-Četatia, Malá Kopáňa, Zemplín). Na území Sedmihradska a Valašska pak byla císařem Traianem zřízena římská provincie Dacia. Její severní hranice se táhly podél horního toku Tisy. Území Podkarpatské Rusi se tak stalo přímou kontaktní zónou se světem římských provincií.

Po několika desetiletích poválečného neklidu ve druhé polovině 2. století n. l., kdy probíhaly tzv. markomanské války (během nich pobýval císař Marcus Aurelius na území Slovenska u Trenčína), nastává v Dunajské kotlině konsolidace poměrů. Obnovují se obchodní styky obyvatel Horního Potisí s římskými provinciemi. Svědčí o tom i značné množství římských denárů v depotech ze 2. století n. l. (kolem 4 000 mincí nalezených na Podkarpatské Rusi), italské keramiky a jiných výrobků. Na území Podkarpatské Rusi v tu dobu sídlili tzv. svobodní Dákové, nejspíše kmen Kostoboků, kteří vytvořili karpatskou mohylovou kulturu. Obnovuje a rozšiřuje svoji činnost Botarská (Novo-Klinovská) huť. Vzniká tu největší keramické centrum ve střední Evropě v údolí řeky Mic. Místní hrnčíři využívali technologii výroby keramiky hrnčířských dílen sousedních římských provincií. Ve druhé polovině 2. století n. l. do Podkarpatské Rusi vtrhl ze severu lid pševorské kultury. Byly to nejspíše germánské kmeny Vandalů-Astingů. Někteří vědci dokonce soudí, že mezi kmeny pševorské kultury možná byly i první skupiny slovanských zemědělců. Tento názor je však ve výrazné menšině. Do střední části regionu pronikají ve stejnou dobu přes východokarpatské průsmyky první kmeny sarmatsko-íránského původu – Jazygové.

Ve 3. století n. l. nápor „barbarských“ kmenů (jak je nazývaly soudobé antické prameny) v Karpatské kotlině zesílil. Germánské kmeny Gepidů, Gótů, Jutungů a další skupiny, především Vandalů, systematickými loupeživými nájezdy znemožňovaly účinnou obranu *limes romanus* na úseku římských provincií Dacia a Pannonia. V roce 271 byl císař Aurelianus přinucen evakuovat provincii Dacii, posléze i Pannonii. Tím byla zásad-